

ÁLLAM – PÁRT – PÁRTÁLLAM

BENCZES ISTVÁN ZSOLT

Mária Csanádi – Márton Gerő – Miklós

Hajdu – Imre Kovách – Mihály Laki – István

János Tóth:

Dynamics of an Authoritarian System

Hungary, 2010–2021

CEU Press, Budapest – Vienna – New York, 2022.

Az elmúlt több mint tucatnyi esztendő magyar vonatkozásainak leírására és megértésére szokatlanul nagy energiákat mozgósítottak a társadalomtudomány művelői itthon és külföldön egyaránt. Magyarországnak és vele Kelet-Közép-Európának a rendszerváltás idején egyszer már megvolt a maga momentuma, ám ez az érdeklődés a nyugati világ- és értékrendbe való belesimulás után – érthetően – elmúlt. Hogy most újra a tudományos figyelem homlokterébe kerül(het) az ország, ahhoz egy olyan politikai szervezetre (Fidesz) és legfőképpen a vezetőjére (Orbán Viktor) volt szükség, amely és aki maga is a rendszerváltásnak köszönhetette születését, nem kis szerepet vállalva a szabad és demokratikus Magyarország kiépítésében.

A Magyarország változását megérteni igyekvő munkák alapvetően két irányból közelítenek tárgykhoz, amikor azt a kérdést feszegetik, hogy mi volt előbb: a társadalmi igény, amely azután hatalomba emelte és eltorzította a Fideszt és vezetőit, vagy a hatalom mindenáron való akarása, amely szinte tervezett módon állította új pályára a hazai tömegek gondolkodását. Előbbiek a gazdasági átalakulás és demokratizálódás folyamatában való széles körű csalódást okolják, ideértve a követett neoliborális gazdaságstratégiát is. Mások az őszödi beszéd következményeit hangsúlyozzák, de magyarózó változóként a globális pénzügyi és gazdasági válság, valamint a szocialista-liberális kormányok által levezényelt, a válságot követő megszorítások is gyakorta szerepelnek, amelyeket az Európai Bizottság és az IMF felügyelt. A kínálati oldalon pedig azokat a megértési kísérleteket találjuk, amelyek elsősorban a 2010 utáni hatalom természetét igyekeztek fogalmilag megragadni. Így lett Magyarország hol populista, hol választási, hol pedig illiberális demokrácia, vagy egyszerűen csak az orbánizmus hazája.

A vélemények sokfélék és a legtöbb esetben tartalmasan ragadják meg a valóság egy szeletét. De lehetséges-e még újat mondani ebben az igencsak erős mezőnyben? Csanádi Mária és szerzőtársai erre vállalkoztak. Már munkájuk címében jelzik, miképpen kívánják megkülönböztetni magukat az övékkel versengő alternatív magyarázatoktól: a kereslet (az igény) és a kínálat (hatalom) közötti interakcióval, annak dinamikájával magyarázzák a nagy magyar átalakulás (vagy visszaalakulás) történetét.

Bevezetőjükben megfogalmazzák, hogy a magyar „eset” nem valamiféle eltérés a normálistól, a megszokottól (ebben az esetben a vonatkoztatási pontot a liberális demokrácia jelenti), hanem egy merőben más jellegű rendszer van kiépülőben. A feladat ezért nem abban áll, hogy megértsük, mely területeken, mennyiben és mi módon tér el ma Magyarország az ideáltipikustól, hanem annak a folyamatnak a dinamikáját kell felfejteni, ahogyan az átalakulás megtörtént. A szerzők meggyőződése, hogy eme átalakulási folyamatot a szereplők hol közvetlenül és tudatosan irányítják – erre utal a nagyfokú centralizáltság, a függőségi viszonyok széles hálója –, hol pedig közvetlen és nem tudatosan, utalva ezzel arra a szinte automatikus alkalmazkodási folyamatra, amelynek során a szélesebb társadalom rétegei is érdekeltté válnak a rendszer fenntartásában. Alapjaiban a szándékolt és nem szándékolt következmények összjátéka, kölcsönös egymásra hatásának vizsgálata különbözteti meg e kötetet a hasonló témájú más munkáktól.

A szerzők mindenesetre tartózkodtak attól, hogy benevezenek abba a címkézési versenybe, amelyben ki-ki az alkalmazott elméleti rendszer vagy iskola nézőpontjának megfelelő, vagy egyszerűen csak piacképes jelzős szerkezettel igyekszik megnevezni vizsgálata tárgyát. Csanádiék nem gyártják le a maguk jelzős szerkezetét az Orbán-rendszerre, mert alapvetésnek tekintik Kornai János nagy visszhangot kiváltó írását,¹ amelyben Magyarország közelmúltbeli fejlődési pályáját a demokráciából autokráciába forduló U kanyarként írja le. A fogalomhasználatot (autokrácia vagy önkényuralom) azután Csanádi Mária az általa jegyzett első fejezetben még egyszer megerősíti, azzal indokolva a választást, hogy az Orbán-rendszert leírni próbáló munkák legtöbbje végül is ezt a konceptualizációt tartja a legmegfelelőbbnek.

A négyesrészös bevezető ennek megfelelően előbb röviden felvillantja Magyarország autokrácia felé fordulásának fontosabb mérföldköveit, feleleveníti a

¹ ■ János Kornai: Hungary's U-turn. *Society and Economy*, 37 (2015), 3. szám, 279–329 old.

NER születésének momentumait, valamint a 2014. évi híres-hírhedt tusványosi beszédet, majd lefekteti a kutatási program alapjait, amennyiben a szerzők a magyar utat egyfajta laboratóriumnak tekintve jelzik, hogy feladatuk e többszintű metamorfózis bemutatása. „[A]zok a tényezők, amelyeket a demokratikus rendszerek perspektívájából máskülönbön anomáliaként azonosítanánk, valójában strukturális és dinamikus azonosító jegyei az autokratikus rendszer felé tartó rendszerszerű evolúciós folyamatnak” (4. old.), amelyben az új rendszer nem leváltja a demokráciát és formális intézményeit, hanem használja, saját képére és legfőképpen hasznára formálja. Ez tekinthető egyben a kötet saját autokráciameghatározásának is.

A szerzők több helyütt is hangsúlyozzák, hogy munkájuk kifejezetten empirikus, ám a fejezetek mindegyike (különösen az első) tartalmaz – hol erősebben, hol kevésbé meghatározóan – fogalmi elhatárolásokat is. Az empirikus vizsgálódás a központosított autoriter rendszer fejlődését, reprodukciója dinamikájának és logikájának megértését célozza. Bemutatja, hogy a végrehajtó hatalom miként igyekszik totálissá tenni befolyását és ellenőrzését, miként szövi át és temeti maga alá a társadalom valamennyi alrendszerét, miként relativizálja és teszi zárójelbe mindazt, amit a 2010-ig terjedő időszakban demokratikus vívmánynak tekintett nemcsak a világ, de azok a magyarok is, akik immár negyedszer adtak alkotmányozó hatalmat Orbán Viktor és csapata kezébe.

A kötet két nagy egységre tagolódik. Az első a Csanádi Mária által jegyzett egyetlen fejezet, bár terjedelme kiteszi a könyv majd kétharmad részét. Címe, *Egy párt metamorfózisa rendszerré*, jól összegzi, hogy miről szól benne a szerző – és olyannyira találó, hogy akár a könyv címe is lehetett volna. A második egységben további három írás foglalkozik a magyar viszonyokkal.

Csanádi Mária nem először használja elemzési keretként az általa eredetileg a rendszerváltás előtti viszonyok megértésére kidolgozott, a gazdaságpolitikai döntések motivációinak, mechanizmusainak és következményeinek feltárását célzó interaktív pártállami modellt.² A modell az egykori pártállam összeomlásának magyarázatában is jól vizsgázott, lehetővé téve nemcsak a szocialista múlt, hanem a későbbi átmenet megismerését is. Az empiriából építkező elméleti modell a régió más országaira is kiterjesztve, a pártállamok működésének általánosított

magyarázatává vált.³ A modellt Csanádi a 2000-es években a kínai kommunista párt és a kínai pártállam átalakulásának leírására is alkalmasnak találta,⁴ legújabban pedig egy látszólag teljesen más kontextusban, a demokratikus normáktól az autokratikus rend felé történő elmozdulás, azaz a Fidesz-hatalom kiteljesedése megértésében hívta segítségül.

Nem véletlen tehát, hogy mindjárt a dolgozat legelején külön rész foglalkozik az 1980-as évek és a rendszerváltás önmagában is figyelemre méltó elemzésével, bár fő szerepe inkább az lehet, hogy segíti az alkalmazott kutatási módszer megértését, amikor a szerző kiterjeszti modelljét a 2010-es évek Magyarországra. De ennél talán többet is tesz Csanádi Mária, amikor ilyen tágra nyitja az elemzés időhorizontját: megmutatja, hogy nincs igazán új a nap alatt... Nehéz nem észrevenni az analógiát a Fidesz-éra

Hajdu Miklós, Csanádi Mária és Gerő Márton

Magyarországa és az egykor volt kommunista párt felemelkedése, kiteljesedése és totálissá válása között.

Csanádi Mária a pártállami rendszer Fidesz-kormányzás alatti kiépülését, megszilárdulását dokumentálja, e hosszúra nyúlt folyamat anatómiáját, amelyben egy politikai alakulat (egy főáramú párt, egy valaha volt rendszerváltó, vagyis egyáltalán nem kívülről érkező politikai erő, a Fidesz) társadalmi rendszerré alakul át, amelynek egyik meghatározó jegye az a dinamikus interaktív hatalmi háló, amelyben a párt maga válik előbb az állammá, majd a gazdasággá is, hogy végül megjelenjen a kultúrában és a tudományos kutatásban is. Csanádi modelljében a párt először „csak” a politikai szférát monopolizálja, majd kisajátítja az állami bürokráciát is, hogy azután – totálissá téve hatalmát – uralma alá hajtja a gazdaságot is. Mindezt egy olyan sűrűn szőtt hatalmi háló segíti, amelyben a döntéshozók között erőteljes függőségi és érdekérvényesítési viszonyok alakulnak ki, akár csak egy hűbéri, feudális viszonyrendszerben.

Habár Csanádi ismételtelen hangsúlyozza, hogy alapvetően e dinamika empirikus igazolását kívánja adni, írásának legalább ennyire fontos hozzáadott értéke az elemzési keret, amely olyan logikai láncba szervezi a párt állampárttá és rendszerré fejlődé-

2 ■ Csanádi Mária: A pártállamrendszer szerkezete, kohéziója és szétesése Magyarország példáján. *Gazdaság*, 23 [(989), 4. szám, 5–36. old.

3 ■ Mária Csanádi: *Party-states and their Legacies in Post-communist Transformation*. Edward Elgar, Cheltenham, 1997.

4 ■ Csanádi Mária: Reforms and Transformation Paths in Comparative Perspective: Challenging Comparative Views on East European and Chinese Reforms. *Acta Oeconomica*, 55 (2005), 2. szám, 171–199. old.

sét, ami már önmagában is meggyőző teljesítmény. Kidolgoz és alkalmaz egy zárt és koherens elemzési rendszert, amelynek fogalmaival ellentmondásmentesen leírható a 2010 utáni Magyarország központosított, autoriter rendszere. Méghozzá nem pillanatfelvételekkel, hanem „működés közben”. E működést öt fogalom köré rendezi a szerző, amelyek legfontosabbja a politika foglyul ejtése (*political capture*). A kifejezés megfordítása a széles körben ismert és elsősorban a fejlődő államok kontextusában alkalmazott az állam rabul ejtése (*state capture*) fogalmának. A fogalomhasználat Kornai János és Magyar Bálint munkáit követi: Magyarországon nem az oligarchák ejtették rabul az államot, hanem az állam (a párt) az üzleti szférát. Oligarchák (pontosabban: vagyonos aktorok) természetesen Magyarországon is vannak, de mindannyian a rendszer termékei, és

aszerint cserélhetők, hogy mit diktál a végrehajtó hatalom érdeke. A politika foglyul ejtése során tehát „egy domináns politikai csoport arra használja az államot és instrumentumait, hogy kiterjessze hatalmát a politikai, társadalmi és gazdasági alrendszerre. [...] Az a folyamat, amelynek során a Fidesz politikai elitje fokozatosan rabul ejti a politikai, törvényhozási, végrehajtói és gazdasági hatalmat, és ezek révén a társadalmat” (19. old.). Azt a dinamikát, amely a társadalom minden alrendszerét foglyul ejti, egy másik fogalommal nevezi meg Csanádi, ez lesz nála a *diffúzió*. Hogy azután a kötet harmadik központi kategóriája, a *metamorfózis* megvilágítsa, miként lesz a pártból rendszer, miként olvaszt és szív magába mindent és mindenkit a párt, hogy azután pártállammá váljék. E metamorfózis során kialakul az a hálózat, amelyet a központból irányít a hatalom (amely centralizál és elvesz, illetve eloszt és ad). „A hálózat centralizált terjeszkedése nyílt-végű, köszönhetően az aktorok hálózaton belüli, illetve azon kívüli egyenlőtlen alkupozícióinak” (20. old.).

Az elemzés következő szintjén Csanádi egyszerre több fogalmat is bevezet, így az erőforrás-elvonás és -elosztás módozatait és eszközeit, valamint az ezek keretét alkotó fejlesztő állam paradigmáját. Különböztet tesz továbbá reform és fejlesztés/fejlesztési program között, jelezve, hogy a közvetlen pénzszivattyún túl (ez volna a fejlesztés) az állampárt indirekt módon, a gazdaság szabályozás eszközeivel is él. Ez utóbbi a reform címkét kapta. Ötödikként vezet be az intézményesített korrupció mint következmény fogalmát, amelyet „a hálózat szétterjedő csatornáinak politikailag szelektív [erőforrás-] kisajátítása és elosztása” táplál (21. old.).

A fejezet érdemi része (az „empíria”) voltaképpen ezen öt fogalomkör tartalmi kitöltése, alfejezetről alfejezetre, a fogalmak definiálásának sorrendjében, majd egy hihetetlenül gazdagon és rendkívül pontosan dokumentált fejlődéstörténet következik. Figyelemre méltó, hogy önmagukban a lábjegyzetek is egy kisebb tanulmányt tennének ki.

Maga a történet nem 2010-től indul. Az első egy-egyben a Fidesznek a kétharmados győzelemig terjedő időszakban bemutatott átalakulását ismerhetjük

meg. Csanádi sorra veszi, hogy milyen technikákkal, lépésekkel vált jobboldalivá a párt, majd győzött kétharmaddal 2010-ben. Ez a történeti áttekintés igazán akkor nyer értelmet, amikor világossá válik, hogy az első húsz esztendő folyamatos átalakulása, jobbra tolódása miként rendeződik össze rendszerré. A különféle elemek, lépések és technikák Csanádi elbeszélé-

sében nem tűnnek véletlenszerűnek, ellenkezőleg: Orbán azon igyekezetét szolgálták, hogy a rendszer totálissá evolválódjon, és összes lehetséges ellenfelét letolja a pályáról. Más olvasatban persze ezzel azt is üzenheti a szerző, hogy az első húsz évben rendkívül gyenge, törékeny demokrácia épült Magyarországon, ahol a fékek és ellensúlyok valójában súlytalanok maradtak. Ráadásul a társadalom védekező reflexei sem működtek megfelelően...

A történeti áttekintés után következik a modell tesztelése. Csanádi előbb azt mutatja meg, hogy a politikai dominancia miként lényegült át a politika foglyul ejtésévé (*From Political Dominance to Political Capture*), nagyon alapos, részletgazdag tablót kínálva a politikai szféra letarolásáról. Arról, hogy kiscsömög módjára miként kebelez be gyakorlatilag mindent a végrehajtó hatalom, és hogyan válik az egész országban értelmetlennek a fékek és ellensúlyok rendszere. A következő szakaszban pedig már annak részleteivel szolgál, hogy a végrehajtó hatalom miként tudott beszivárogni a társadalom minden alrendszerébe, felszámolva az autonómia legkisebb tereit is, ellehetetlenítve a civileket (és a civilséget), kiüresítve az alulról érkező kezdeményezéseket (*Diffusion of Political Capture into Autonomous National, Local, and Grassroots Institutions*).

A következő rész (*Expansion of Forced Resource Redeployment Through the Diffusing Channels of Political Capture*) annak részletes bemutatása, miként írta felül és tette zárójelbe a hatékonysági szempontokat a hatalom által végigvitt kvázi-reform, illetve fejlesztéspolitika. Habár Csanádi fejlesztő államként utal e rendszerre, de távolságtartását is jelzi. Tény, a rendszer korifeusai előszeretettel hivatkoznak magukra

Kovách Imre, Laki Mihály és Tóth István János

mint a fejlesztő állam propagátoraira, de a valóságban programjaiknak nem sok közük van a fejlesztő állam eredeti koncepciójához, amely a hatékonyságot nagyon is komoly fokmérőnek tekintette a juttatások címzettjének, céljának és mennyiségének meghatározásában. A fejlesztő állam számára a klientúraépítés nem kizárólag a lojalitáson alapult, sokkal inkább azon, hogy a kiválasztott vállalkozás idővel hatékony és piacképes legyen (lásd még később is).

Ezt követi a különféle fejlesztési projektek tárgyalása, amelyekkel az állam (a párt) az uniós, kínai vagy éppen állami pénzeket közvetlenül a kedvezményezetteknek juttatja. Reform esetében ugyan nem közvetlen pénzjuttatást nyer a kivételezett, de sok esetben annál is jobbat: tulajdont, illetve korlátlan hozzáférést a piachoz. Ez a rész annak plasztikus ábrázolása, hogy életünk összes lehetséges területén jelen van az állam: elvon és újraoszt – felelősséget, pénzt, hivatalt, esélyt stb. Ha kell, működő intézményeket szüntet meg, jogköröket von el, vagy éppen újakat épít és alapít. Erőltetett átcsoportosításokat hajt végre úgy, hogy teljes rendszereket forgat fel fenekestül, legyen szó a nyugdíjpénztárakról, a felsőoktatásról, a tankönyvellátásról, a bankrendszeréről, a hulladékgyűjtésről stb. A példák bemutatják azt a mintázatot, amelyben központi akaratra szerkezeti reformnak csúfolt, valójában kierőszakolt erőforrás-átcsoportosítás történik a lehető legkisebb ellenállás mellett, az esetleges disszidens hangok elfojtásával. A cél nem a társadalmi jólét növelése, hanem a kedvezményezetti kör boldogulásának segítése. Így történhet, hogy a kevesek gazdagodását elhanyagolt középületek, gyenge munkakörülmények, alacsony bérek, munkaerő-elvándorlás stb. kíséri.

A tárgyalás nem hagyja érintetlenül a látszólag a rendszeren kívül (fölötte) álló szereplőket, így különösen az exportra termelő magáncégeket sem (*Diffusing Channels as Avenues of Institutionalized Corruption Using Forced Resource Redeployment*). Csanádi megmutatja, hogy ezek sem képesek a rendszertől függetlenül működni, sőt annak támasztékai. Nekik is kényelmesebb, ha maguk mögött tudják az állami atyáskodást (és persze pénztárcát), és ha nincs érdemi versenyhelyzet. Másfelől persze maga a rendszer is rájuk van utalva, hiszen egyfelől ők biztosítják a növekedést, és adnak munkát, másfelől a politika általuk képes fenntartani azt a látszatot, hogy itt valódi cégekkel valódi versenygazdaság működik. Legalábbis azokkal, akiket az Orbán-rendszer erre megfelelőnek talál.

Majd az érvelés visszatér a kezdetéhez, amennyiben a *political capture* fogalom velejét tárja fel, megszemélyesítve a központi klasztert, amelynek közepében természetesen maga a miniszterelnök ül (*The Political-Economic Elite Nested in the Network of Institutionalized Corruption*). Csanádi Rogán Antallal, továbbá mások mellett Polttal, Matolcsyval, Sziijártóval vagy Pintérrel is viszonylag komolyan foglalkozik mint a

politikai foglyul ejtés (és -ejtettség) mozzatáival. Az elemzésből persze, akárcsak egy igazi klán esetében, nem maradhatnak ki a barátok, családtagok, iskolatársak sem. Nem önmagában a sorra vétel az újszerű itt, hiszen ismert szereplőkről van szó. A lényeg abban rejlik, hogy ezek az üzleti körök rendre a belső piacon érdekeltek, ahol a hatalom rájuk szabja a szabályokat. Nem ők alkalmazkodnak a piachoz, a piacot magát alkotják ezek az emberek és klientúrájuk, ők ugyanis nem a tankönyvekből megismert termelékenységjavulásnak, hanem kizárólag a növekvő hálózatosodásnak köszönhetően gazdagodnak. A rendszer reprodukciós kényszere folyamatos vagyonfelhalmozásban kulminál, egyszerre adva teret a beruházáséhségnek és a szelektív túlberuházásnak.

E közel 200 oldalt olvasva, végig ott motoszkálhat a magyar olvasó fejében, hogy tényleg pártrendszerről van-e szó, vagy pusztán annak illúziójáról, merthogy a fejezet is leginkább azt mutatja meg, hogy az, amire mint pártállamra hivatkozik Csanádi, az leginkább egyszemélyes vállalkozás, Orbán Viktor mutatványa. Csanádi Mária munkájában abszolút központi figura Orbán, és minden, ami létezik, valamilyen formában hozzá köthető. Mennyire lehet stabil, önfenntartó egy olyan rendszer, amelyik ilyen fokon egyetlen emberre van kitalálva? Vajon életképes entitás volna-e maga a párt és a ráfűzött pártállam a vezér nélkül is, túlélne-e az ő önkéntes vagy kikényszerített távozását? Hiszen itt nincs sem ideológia, sem élcsapat, amely bebetonozhatta anno a kommunisták hatalmát (és azt sem örök időkre), ahogyan valós, fenntartható, a társadalom széles rétegeinek jólétét megalapozó teljesítmény sincsen, ami indokolná a rendszer tartós legitimitációját.

A szerző valamelyest azzal is adós marad, hogy megvilágítsa: még ha a belső szereplők ennyire alkalmazkodók is, és személyes (értsd: egzisztenciális) döntéseikkel maguk is a rendszer építői, miért tolerálják ezt a külső erők – különösen ha érezhetik, tudhatják, hogy a populizmus ragályos? Miért ennyire gyenge (vagy érdektelen) az EU, miért szavaznak bizalmat a kormánynak a nemzetközi pénzpiacok stb.? Nyilván a válasz akár külön kötetet is igényelhetne, ám nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az az európaizáció, amely az új tagállamok betagozását célozta meg, és könyvtárnyi irodalmat produkált, hogyhogya nem ismerte fel a veszélyt, hogyhogya nem alakított ki önvédelmi reflexeket? Persze az is lehet, hogy az európaizáció csak papíron jelent eszmét, normákat, viselkedési mintákat, de a valóságban nem több mint jogszabályok halmaza, amelyek az unió-kompatibilitást célozzák, az európai jelző nélkül.

Habár ezekre a kérdésekre a kötet másik nagy egysége (*Reproduction Through Redistribution*) sem ad közvetlenül választ, az Orbán-rendszer természetrajzáának

5 ■ Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szervezete a magyar társadalomban*. MTA TK, Bp., 2017.

megalkotásában annál hasznosabbnak bizonyul. A második egység három tanulmányból áll, amelyek mind egy-egy önállóan, több esztendőn át, egymástól függetlenül végzett kutatás eredményeit összegzik. Mindhárom jól rimel az első fejezetben kialakított elemzési keretrendszerre, empirikus igazolási kísérleteiként is felfoghatók. Habár más-más nagyobb témát tárgyalnak, közös bennük a rendszerszemlélet, illetve az a meggyőződés, hogy a hozzáférhető adatok szűkössége ellenére nemcsak a gazdaság erőteljes átpolitizáltsága (kliensek általi megszállása), hanem az Orbán-rendszer hatékonyságvesztése is érdemben tudományos módszerekkel is alátámasztható.

Kovách Imre és Gerő Márton tanulmánya (*Redistribution and Integration*) elősorban arra törekszik, hogy túllépjen azokon a foglalkozásalapú struktúramodelleken, amelyek nem kellően érzékenyek a különféle intézmények, szervezetek, csoportok meghatározó szerepére a társadalmi szerkezetek formál(ód)ásában. Az így definiált, elsősorban a szociológiai kutatások területére utaló problémafelvetés látszólag igen távol esik a könyv témájától, azért kap mégis helyet benne e több korábbi kutatásra is alapozó írás, mert nagyszerűen reflektál Csanádi modelljének harmadik szintjére: az elvonás és elosztás témájára. A szerzők ugyanis úgy kívántak e helyütt a magyar társadalom integrációjáról, illetve dezintegrációjáról informálni, hogy magyarázó változónak az újraelosztási rendszereket tették meg. Hipotézisük szerint az elmúlt évtizedekben az újraelosztás csatornái és mechanizmusai minőségileg alakultak át, és ennek következtében a magyar társadalom szerkezete is megváltozott. A változások minőségét pedig a foglalkozási vagy iskolázottsági ismérvekkel nem lehet kellő mélységben megragadni.

Az újraelosztás valamilyen szintje természetesen minden – demokratikus és nem demokratikus – államban kimutatható. Az Európai Unióban például a teljes államháztartási kiadás átlagos nagysága a GDP 49,8%-át érte el 2022-ben. (E kiadásokat vagy adóbevételekből, vagy hitelből fedezik a kormányok.) A két szélső értéket Franciaország (57,9%) és Írország (22,2%) képviseli két és félszeres különbséget produkálva. Magyarország a maga 49,3%-ával belesimul az uniós trendekbe. Kovách és Gerő azonban éppen azt igyekeznek bizonyítani, hogy önmagában a nagyságrend semmit sem mond az újraelosztás mikéntjéről és valós hatásairól.

A szerzők az újraelosztás három formáját határozzák el: jóléti redisztribúció (célja a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése), projektalapú erőforrás-allokáció (az első fejezetben is külön kategóriaként azonosított fejlesztési beruházásokkal párhuzamba állítható újraelosztási forma), valamint rekombináns redisztribúció (avagy a tőke és a tulajdon újraelosztása, kizárólag politikai megfontolások alapján). A kötet egésze szempontjából elsősorban az

utóbbi két redisztribúciós forma lehet valóban érdekes, bár önmagában a jóléti újraelosztás következményeit bemutató alfejezet is izgalmas, amely egy 2687 válaszadót tartalmazó adatfelvétel alapján íródott.

A projektalapú redisztribúció igazán meghatározóvá nagyságrendileg az uniós tagsággal összefüggésben (sőt, már az arra való felkészülés részeként is) vált. Ezt a folyamatot a szerzők projektetésnek hívják, ami az élet minden területére kiterjedt, és mint ilyen teljes egészében átalakította a közigazgatást és a gazdaság szervezést, nemritkán kiszorítva az egyéb forráslehetőségeket. A projektek feletti ellenőrzés egyszerre pénzkérdés és hatalmi kérdés. Az egyes projektek ugyanis kiszolgáltatott helyzetbe hozzák a szereplőket, függési viszonyban tartva őket, újratermelve a területi és társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket. A szerzők több korábbi kutatást idézve arra jutnak, hogy az uniós források nélkül a magyar gazdaság képtelen lett volna pozitív gazdasági növekedést produkálni a vizsgált időszakban, sőt, a magyar GDP jó eséllyel esett volna. A beruházások is drámai mértékben csökkentek volna, akárcsak a belső fogyasztás. A 2016-ig kiutalt „14 billió forint támogatás nem hozott áttörést [...], a szerkezetváltásból eredő [pozitív] hatások sem realizálódtak több területen (így az egészségügyben, a közigazgatásban, az oktatásban sem)” (212. old.).

A rekombináns újraelosztás kapcsán Kovách Imre és Gerő Márton leszögezi, hogy itt még elméletileg sem volt adott az a lehetőség, hogy általa mérséklődjön a társadalmi polarizáció és egyenlőtlenség. Ettől a redisztribúciós formától ugyanis teljesen idegen a piaci szempontú elosztás, mint ahogy a társadalmi egyenlőtlenségekre is érzéketlen. A tulajdonviszonyok általa elindított átalakításának egyetlen célja az anyagi erőforrásokhoz és jogosultságokhoz való hozzáférés biztosítása, ami a vagyon koncentrációjában kulminál. A szerzők szerint a redisztribúciónak ez a formája nem járul hozzá a gazdasági teljesítmény élénkítéséhez, mert nem is ez célja. Egyetlen valós indoka a hatalomban lévők és klientúrájuk kiszolgálása. Mint ilyen egyben a hálózatépítésnek is eszköze.

Mindazonáltal a rekombináns újraelosztás nem azonos a rendszerszintű korrupcióval, ugyanis nem az állam kifosztása, hanem az állami hatalom megerősítését szolgáló politikai eszköz. Miközben a korrupció illegális, a rekombináns újraelosztás nem ütközik törvénybe, és a társadalmi aktorok (többségének) ellenkezését sem váltja ki – ezt a gondolatot Csanádi is többszörösen hangsúlyozta és illusztrálta.

Módszertani értelemben a szerzők nincsenek könnyű helyzetben, amikor adatokon is tesztelni szeretnék állításait. A rendszer természetéből adódóan a rekombináns újraelosztás nagyságát és hatásának mértékét lehetetlen pontosan felmérni. Ezért is fogalmaznak úgy, hogy „próbáljuk megmutatni, mi lehet a rekombináns újraelosztás folyamata” (222. old.). Szántó Zoltán a 2017-es keltezésű *Társadalmi integráció* tanulmánykötetben⁵ megjelent korábbi közös

munkájukra reagálva egyebek mellett nem véletlenül kifogásolta azt, hogy a rekombináns újraelosztásnak a „gazdasági és politikai hatalom megtartásához/növeléséhez való direkt kapcsolása [...] olyan fogalmi dilemmákat vet fel, mint például: [...] miért ne lehetne a rekombináns redisztribúciónak gazdaságélénkítő hatása?”⁶ E mostani írásukban Kovách és Gerő jó néhány konkrét példát említ, illetve rengeteg forrást idéz hipotézisük alátámasztására – köztük például a kötet további két fejezete szerzőinek korábbi munkáit. De ha ezek nem volnának kielégítőek, akkor a 3. és különösen a 4. fejezet bőven kínál további meggyőző példákat a rekombináns redisztribúció jelenlétére és pusztító hatására.

Tóth István János és Hajdu Miklós tanulmánya (*Cronyism in the Orbán Regime: An Empirical Analysis of Public Tenders, 2005–2021*) a Csanádi Mária által bevezetett ötszintű elemzés utolsó lépcsőfokához, az intézményesített korrupcióhoz kapcsolódik. A központból irányított (vagy legalábbis támogatott, elnézett) rendszerszintű korrupciót és politikai kivételezést vizsgálja kvantitatív módszerekkel. A „központ” ez esetben is Orbán Viktort, illetve közvetlen munkatársait jelenti, akikkel a gazdaság kivételezett helyzetű szereplői közvetlen kapcsolatokat ápol(hat)nak.

A tanulmány közel negyedmillió közbeszerzési szerződést és a velük járó korrupciós kockázatot vizsgálja a 2005 és 2021 közötti időszakból. A korrupció kockázata mellett a piaci verseny intenzitására is fókuszál, amikor két csoportra osztja a szereplőket: a közvetlenül vagy közvetve a hatalomhoz kötődő cégekre (ezeket nevezi a „szerencsés 12”-nek), illetve a körön kívül esők kontrollcsoportjára. Megállapítja, hogy a közbeszerzésekért folytatott versenyben egyértelműen azok a cégek kerültek ki győztesen az Orbán-kormányok idején, amelyek kapcsolatba hozhatók a rezsím vezetőivel (akár magával a miniszterelnökkel is). A korrupció kockázata azokban az esetekben volt nagyobb, illetve a verseny intenzitása azokban a helyzetekben volt kisebb, amelyekben ezek a vállalkozók nyertek.

A tanulmány módszertanában is újszerű, hiszen nem egyszerűen azt nézi, hogy a kézből etetett vállalkozások mekkora szeletet hasítanak ki a közbeszerzési piacból, hanem e folyamat dinamikáját. A szerzők továbbá a közvetlen és közvetett kapcsolatokat is a szokásosnál jóval egyértelműbb és követelményesebben kezelik. Nemcsak sejtésük lehet a politikai és üzleti szálak összeéréséről, mert közvetlenül igazolni is tudják (a szerencsés 12 név szerint: Mészáros Lőrinc, Garancsi István, Tiborcz István, Simicska Lajos, Balásy Gyula, Csetényi Csaba, Hamar Endre, Homlok Zsolt, Kuna Tibor, Paár Attila, Szijj László, Varga Károly. A mintegy 13 oldalas függelékben egyenként is informálódhatunk a szerencsésekről).

Tóth és Hajdu következtetései azért is fájdalmasak lehetnek, mert az a fajta haveri kapitalizmus, amelyről a fejezet beszámol, jellemzően a fejlődő világ sajátja. Itt azonban egy uniós tagállamról derül ki, hogy semmivel sem kevésbé korrump, mint a gyakorta lesajnált latin-amerikai vagy ázsiai feltörekvő államok. A tanulmány tanulsággal szolgálhat mindazon országok számára, ahol az állami erőforrásokat a piaci verseny csorbítására használják. Az ugyanis, hogy a politikailag bekötött üzletemberek nem piaci versenyben nyerik el a megbízásokat, nem egyszerűen a korrupciót erősíti, hanem általában is a jogállami keretek figyelmen kívül hagyását, a jogrend felrúgását jelenti, de olvasható ez a fejezet akár az uniós erőforrás-allokációja kritikájaként is. Végső soron ugyanis közvetve az uniós források segítik ennek a rendszerszintű korrupciónak és haveri kapitalizmusnak a meggyökeresedését. Persze nem új felismerés, hogy az uniós forrásokat nem a rendelt cél szerint használják fel (Görögország ennek eklatáns példája), ám az mindenképpen újdonság, hogy ennyire rendszerszinten táplálják a korrupciót, ráadásul a legmagasabb szintek irányításával. Ehhez természetesen szükség van (volt) arra is, amit Csanádi Mária a politikai hatalom foglyul ejtéseként határozott meg, illetve arra a hálózatra, amely mostanra a társadalom minden szegmensét áthatja.

A fejezet legnagyobb erénye a rendszerszintű korrupció számszaki megragadása. A munka sikerét mutatja, hogy megállapításai bekerültek abba a 2022. szeptember 18-án kelt európai bizottsági anyagba is, amely a jogállamisági eljárás részeként az uniós kifizetések felfüggesztését javasolta. Az eljárást a bizottság azért kezdeményezte még 2021 végén az Orbán-kormányval szemben, mert vélelmezte, hogy a jogállamiság elveinek magyarországi megsértése ellehetetleníti az uniós források hatékony és eredményes felhasználását, tehát sérti az uniós pénzügyi érdekeit. Tóth és Hajdu tanulmánya a közbeszerzési eljárások korrupciós kockázatával kapcsolatban került be a bizottsági anyagba, amely különösen nehezményezte az egyajánlatos eljárások gyakorlatának kiugróan magas arányát.

A kötet negyedik fejezete (*Political Connectedness Under Fidesz Governments and the Case of Mészáros Group of Companies*) a politikai kapcsolatok gazdasági hatalommá és vagyonná konvertál(ló)dására koncentrál. Egyfelől átfogóan reflektál a magyar gazdaság 2010-től máig tartó politikavezérelt átalakulására, másfelől egy konkrét gazdasági konglomerátum, a Mészáros-csoport erőteljes növekedésének példáján mutatja be a Fidesz-közeli vállalkozók és vállalkozások sikertörténetét. Magyar olvasók számára nyilván nem igényel különösebb indoklást az esetválasztás (Mészáros Lőrinc és családja vagyonosodásának vizsgálata), a nem magyar

6 ■ Szántó Zoltán Oszkár: A társadalmi rend számít. *Szociológiai Szemle*, 29 (2019), 2. szám, 112–118. old.

közönségnek azonban a szerző, Laki Mihály megindokolja választását, amikor a magyar esetet szélsőségesnek és egyben paradigmaticusnak minősíti. E kvázi-vállalkozások működési logikáját igyekszik megérteni, rávilágítva a kötet első fejezetében is tárgyalta növekedési kényszerre. Meggyőződése, hogy a megértéshez nem elég a korrupciót dokumentálni, mert a Fidesz-közeli cégek működésének (és létének) magyarázata nem kizárólag a korrupcióban keresendő. Tehát egyfelől megerősíti Tóth és Hajdu kutatási eredményeit a rendszerszintű korrupcióval illetően, másfelől jelentősen ki is egészíti őket. Laki írásának személyesebb hangvétele annak is szólhat, hogy az alkalmazott módszertant maga sem érzi eléggé szilárdnak. Ugyanakkor az olvasónak nem támad különösebb hiányérzete, amikor a szerző az adatgyűjtés és -feldolgozás bizonyos (nagyon is érthető) gyengeségeit veszi számba. A fejezet egyik legerősebb végkövetkeztetése amúgy is az, hogy a Fidesz-közeli vállalkozások működése rendkívül nehezen követhető, nem megfelelően dokumentált, nem transzparens. Így maradnak azok a közvetett források, amelyeket megfelelő forráskritikával Laki maga is beépített munkájába. A helyzetét az sem könnyítette meg, hogy a hazai nagyvállalati kör tulajdonosairól nem áll rendelkezésre teljes körű adatbázis, ezért lett az elemzés kiindulópontja a *100 leggazdagabb magyar* című kiadvány. A referenciaként kezelt 2018. évi vagyonosodási listára 18 fő fért fel, akik Laki definíciója szerint Fidesz-közelinek minősíthetők, és akiknek egy jelentős része csak a 2010-es Fidesz-hatalomátvétel után került a top100-as listára. (Érdemes megemlíteni, hogy a korábban megismert szerencsés 12 köre csak részben van átfedésben az itt azonosított 18 fővel.)

Az itt szereplő tulajdonosok-menedzserek nem elsősorban a vagyon nagysága miatt érdekesek. A sikert a vizsgált időszakban mutatott dinamikus növekedésük jelzi mind számosságban, mind pedig a vagyon (eszközérték) nagyságában. 2014-ben a listából még csak 3 főt (Széles Gábor, Wáberer György, Rákosi Tamás) lehetett Fidesz-közeli vállalkozóként azonosítani. A következő választási évre azonban számuk meghatszorzódott. A fejezet központi figurája, Mészáros Lőrinc egyébként csak 2015-ben került fel a listára (a 86. helyen), hogy azután 2018-ban már mint a második leggazdagabb magyarra hivatkozhatunk rá. A 18 fő kétharmada feltűnt az 50 legbefolyásosabb magyar listáján is (a kapcsolat nem igényel hosszas fejtegetést...).

A tanulmány érdemi része a rekord mértékű vagyonosodások hátterét és dinamikáját tárja fel. Esettanulmányok felhasználásával bizonyítja a szerző, amit anekdotikusan már ismerünk, és amit Csanádi Mária elméleti keretbe is igyekezett foglalni: a normális körülmények között elképzelhetetlen mértékű gazdagodást – visszahozva Csanádi kifejezését – az „állampárt” a törvényi keretek átírásával, a szabályozói környezet megváltoztatásával,

a tulajdonviszonyok átrendezésével, a kivételezések rendszerszintűvé emelésével érte el. Míg Tóth István János és Hajdu Miklós e folyamatok következményeit elemezte, rámutatva a piaci verseny mint intézmény kiüresítésére, Laki magának e kiüresedésnek a folyamatát dokumentálta az egyedi esetekből kiinduló általános érvényű állításokkal. Több átfogó klaszterbe rendezte azokat a módozatokat, amelyek révén a Csanádi-féle modell 3. szintjéből megismert erőforrás-kisajátítás és -(újra)elosztás megvalósult. Így különösen: a beszállítók lecserélése (állami megrendelések), közbeszerzési szerződések, hirdetési pénzek (és a médiapiac újrafelosztása), felülről vezérelt tulajdonosváltás, állami fejlesztési programok (és ügynökségek), nem konvencionális kimentések stb.

A Mészáros-csoport terjeszkedése az előbb említett módozatok összességével jellemezhető, ily módon a csoport az állampárt egyfajta laboratóriumaként is értelmezhető. A gazdagon illusztrált esettanulmány kérlelhetetlenül szembesít azzal a ténnyel, hogy a gazdaság egyik legnagyobb szereplőjének és az ő hálózatának közvetítésével még sokan mások is tartósan kívül kerültek nemcsak mindenféle állami kontrollon és ellensúlyon, hanem magán a versenypiacon is. A Mészáros-csoport bemutatása látványosan igazolja, miért is nem lehet Orbán és barátai rendszerét fejlesztő államnak nevezni – ugyanis semmilyen formában sem egyeztethető össze a klasszikus fejlesztő államok azon törekvésével, hogy a kiválasztott és támogatott cégek a világpiacon versenyben is megmérettessenek (és jövedelmükkel a gazdaság további erősítését szolgálják). A távol-keleti gazdaságok fejlesztő államaiban is cél volt a növekedés, de nem öncél. A fejlesztő állam eredeti koncepciójának ugyanis nem antitézise, hanem nagyon is szerves része a (globális) verseny és versenyképesség.

E fejezet komoly erénye, hogy reflektál a kötet másik három fejezetére, igyekszik a párbeszéd és a koherencia benyomását kelteni. Ezért is támadhat az olvasónak némi hiányérzete, amiért Laki nem érinti a haveri kapitalizmus témáját. Jó lett volna látni, a saját elemzései alapján miként viszonyul a Tóth és Hajdu tanulmánya által megszabott kerethez, amelyben az Orbán-rezsimet gyakorlatilag haveri kapitalizmusként aposztrofálták. Laki tartózkodik a haveri jelző vagy az oligarcha megnevezéstől, de az állam foglyul ejtése sem kerül elő nála, helyette a politikai kapcsolatok/kapcsolódások koncepciójára támaszkodva fejti ki mondanivalóját. Méltánylandó ugyanakkor, hogy már írásának első bekezdésében világossá teszi, ő tényleg más keretekben gondolkodik: „Új ismereteket kínálok a Fidesz-közeli vállalatok magatartásáról, ezáltal járulva hozzá a politikailag kötődő cégek elméletéhez” (275. old.). És ezt az ígértét teljes mértékben be is tartja.

A kötet végén található rövid összegzés olyan jól feje-ti ki a könyv egészének mondanivalóját, hogy egy második kiadásnál érdemes volna meggondolni, miért ne a jelenlegi konklúzió adja a bevezető gerincét. Ha ugyanis nem magyar olvasóközönséget céloz meg a kötet, akkor egyáltalán nem árt, ha didaktikusabban szól – és a lezárás éppen ezt szolgálja. A mostani bevezető ugyanis nagyon a magyar fülekre hangszerelődött, a magyar helyzetet kevésbé (vagy egyáltalán nem) ismerők nehezebben tájékozódhatnak benne (és általa).

Az a fajta rendszerszemlélet, amely e kötetet jellemzi, természetesen nem egyedi az Orbán-éra leírásában. A két legismertebb munka Magyar Bálint⁷ és Scheiring Gábor⁸ nevéhez kötődik, akik nagy-monográfiát szenteltek e témának. Mint ilyenek nyilván egységesebb, koherensebb benyomást kelthetnek az olvasóban, mint az itt tárgyalt *Dynamics of an Authoritarian System*. Ráadásul már a címük is jóval „fogyasztóbarátabb”. Olyannyira, hogy a Magyar Bálint-féle maffiaállam fogalma mostanra kiszorítani látszik minden mást a konferenciákat járó nyugati közönség körében. Holott a maffia-analógia nagyon megnehezíti az árnyalt gondolkozást a 2010 utáni Magyarországról, mivel a végletekig szélsőséges... (Magyar átfogó elemzése ugyanakkor nagyon is árnyalt).

A Csanádi Mária szerkesztésében megjelent kötet a címevel biztosan nem képes versenyezni sem a maffiaállam, sem a felhalmozó állam címkéjével, viszont hasznos lehet mindazoknak, akik egy rendszerre fejlődött párt működésének mechanizmusait kívánják megérteni, különösképpen e folyamat dinamikáját – és mindezt úgy, hogy elfogadják: a szerzők nem megoldást kínálnak, hanem útmutatót a rendszer belső logikájának feltérképezéséhez. Nem lehet megérteni az Orbán-rendszert, ha valaki veszi a fáradságot, és nekiül az amúgy valóban nem könnyű olvasmánynak. A kötet gyengéje az erőssége is egyben: a négy tanulmány úgy rendeződik egységes kötetté, hogy közben képes fenntartani a többszólamúságot, képes a lényegről több szemszögből beszélni.

Elolvása után felállhat-e úgy az olvasó a könyv mellől, hogy van remény a változásra? Nos, e tekintetben a kötet inkább peszsimista. A szerzők több helyütt is utalnak rá, hogy a külső korlátok – ideértve az EU-t is – nem igazán működnek. A könyv alapján nem várhatunk sokat a jogállamisági eljárástól és az ún. feltételelességektől (*conditionality*) sem. Azok inkább arra szolgálnak, hogy az uniós partnerek megnyugtassák saját lelkiismeretüket és saját választóikat. És a hazai választók? – kérdezhetnénk. Itt sem túl bizakodó a kötet. Az egyik legkiábrándítóbb üzenet talán éppen az, hogy egy rendszerre hizott párt csak akkor lehet igazán hatékony, ha képes beépülni a társadalomba,

ha képes magába olvasztani a társadalom minden alrendszerét. Márpedig a kötet arról akar meggyőzni minket, hogy ez a rendszer a bőrünk alá hatolt, személyiségünk része lett. Némi reményt az a történelmi tény adhat, hogy a totálissá váló rezsimnek előbb-utóbb szétesnek, felemészti magukat. Az első fejezet elején megismert úgynevezett „megfordított metamorfózis” (állampárt-rendszerből párt) megtörténte esély mindig van, hiszen a kommunizmusnak is vége lett – egyszer. □

7 ■ Magyar Bálint: *A magyar maffiaállam anatómiája*. Noran-Libro, Bp., 2015.

8 ■ Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála*. Napvilág, Bp., 2020.